

haçlılara adaleti öğreten müslüman: selahaddin eyyubî

ENVER ARPA

Dr., Araştırmacı-Yazar

Tam adı Selahaddin Yusuf b. Necmeddin Eyyub b. Şazi olan Selahaddin, 1136 yılında Bağdat ile Musul arasında bulunan Tekrit şehrinde dünyaya gelmiştir.¹ Babası Necmeddin Eyyub, Azerbeycan'ın Devın kenti ahalisinden olup aslen "er-Ravadiyye" isimli ünlü bir kabileye mensuptur.² Tekrit'te doğması, Musul'da büyümesi, Mısır'da hakimiyet kurması ve ömrünü Arapça'nın hakim olduğu yörelerde geçirmesi, Müslümanlar arasında ayırım gözetmeden herkese eşit davranması, etnik kökenini öne çıkarmaması sebebiyle onun hem Kürt hem Türk hem de Arap olarak kabul edilmesine sebep olmuştur. Ancak, Müslümanların ortak kahramanı olan Selahaddin'in taht kurduğu günüllerde rahat uyuması için bu husus üzerinde fazla durmanın ve incelemeye girmenin bir fayda sağlamayacağını düşünüyoruz. Bu yüzden bu konuda herhangi bir incelemede bulunmadan onun yaşam hikayesini

incelemek ve Haçlılarla sürdürdüğü başarılı mücadelesine ışık tutmak istiyoruz.

Selahaddin'in babası Necmeddin Eyyub, kardeşi Eseduddin Şirkuh ile Irak'a gelip Bağdat Şahnesi (temsilcisi) Mucahiduddin'in hizmetine girdiler. Mucahiduddin, zeki ve iyi bir insan olduğunu fark edince onu Tekrit Kalesi Muhafızlığına atadı. Necmeddin, kardeşi Eseduddin Şirkuh ile birlikte Kale'ye gitti. Selçuklu Atabeylerinden Zengi b. Aksungur Irak'ta Karaca es-Saki karşısında mağlup olunca Tekrit'e gitmişti. Necmeddin kendisine ikramda bulunup iyi muamele etti ve Dicle nehrini geçmesi için ona ve adamlarına gemiler tahsis etti. Böylece aralarında iyi bir dostluk oluştu.

Necmeddin'in kardeşi Şirkuh münakaşaya giriştiği bir adamı öldürünce Kale'den çıkarıldı. Bunun üzerine iki kardeş birlikte Atabey Zengi'nin yanına gittiler. Zengi, ahde vefa göstererek onlara çok iyi davrandı. Zamanında yaptıkları iyiliğe karşılık onlara iyi yerler ikta (tahsis) etti. Baalbek kalesini alınca da Necmeddin'i oraya muhafız tayin etti.³ Ancak bir süre sonra Zengi öldürülünce Kale'yi bırakıp Dimeşk'a geçti. Kardeşi Şirkuh ise Zengi'nin öldürülmesinden sonra Musul Selçuklu Atabeyi Nureddin Zengi'ye intisap etti. Nureddin, babası zamanında da kendilerine bağlı olan Şirkuh'a duyduğu güven üzerine onu yakın adamları arasına aldı ve cesaretini, kabiliyetini yakından müşahade edince de başkumandanlığa getirdi. Nureddin, Dimeşk'ı almaya niyetlenince Şirkuh'tan orada bulunan Ağabeyi Necmeddin'le haberleşmesini ve şehrin fethine yardımcı olmasını istedi. Necmeddin bu teklifi kabul etti ve Dimeşk'ın fethedilmesine yardımcı oldu. Böylece Necmeddin ve Şirkuh, Nureddin Zengi'nin en büyük iki emiri oldular.⁴

Selahaddin'in çocukluğu babasının muhafız-

lığını yaptığını Tekrit, Baalbek ile Dimeşk'te geçti. Babası ilme meraklı, dindar ve adil bir idareci idi. Oğluna iyi bir eğitim ve terbiye aldırdı. Dini konularda bilgi sahibi olması için ona gereken ortamı hazırladı. Selahaddin'in çocukluğunun en güzel yılları Dimeşk'te geçti. O, bu yıllarını ilim tahsil etmek, ata binmek, silah kullanmak, kılıç sallamak ve yönetim prensiplerini öğrenmekle geçirmiştir. Selahaddin, alimlerle bir arada olmak-tan, kitap okumaktan, ilmi sohbetler dinlemekten büyük zevk alıyordu.

Böylece idarî icraatların içinde yer alan Selahaddin, bir yandan emirler ve melikler arasında geçen taht kavgalarını duyuyor; öbür yandan bölgeye uzun yıllardır musallat olan Haçlı saldırılarını yakından izleme ve analiz etme imkanı buluyordu.

1154 yılında babası Necmeddin Eyyub, Şam Valiliğine; amcası Şirkuh ise Humus Valiliğine atanmıştır. Böylece idarî icraatların içinde yer alan Selahaddin, bir yandan emirler ve melikler arasında geçen taht kavgalarını duyuyor; öbür yandan bölgeye uzun yıllardır musallat olan Haçlı saldırılarını yakından izleme ve analiz etme imkanı buluyordu. Selahaddin gençlik yıllarında Haçlılara karşı gerçekleştirilen pek çok küçük savaşa da iştirak etmiştir.⁵ Askerî ve idarî alanda her geçen gün bilgi ve deneyimini artıran Selahaddin, bu birikimiyle ileride bölge ve Haçlı tarihinin en önemli siması olarak tebarüz edecektir.

Mısır'daki Fatimî halifeliğinde iç çekişmeler artınca Haçlılar bundan yararlanarak Mısır üzerindeki baskılarını artırdılar. İç çekişmelerden bunalan ve Haçlılara mukavemet edemeyen Şiî-Fatimî Halifesi el-Âdîd, Selçukluların Musul Atabeyi olan Nureddin

Zengi'den yardım talebinde bulundu. Nuredin, Esedüddin Şirkuh'u yeğeni Selahaddinle birlikte Mısır'a gönderdi. Selahaddin ve Şirkuh bu seferlerinde Mısır'da iki sene kaldılar. Bir yandan kendilerine karşı çıkan Fatımî güçlerle mücadele ettiler; öbür yandan Mısır'a gözünü dikmiş bulunan Kudüs Haçlı kralı I. Amaury'e karşı savaştılar. Mısır'da durumu kontrol altına aldıktan sonra 1164 yılında Suriye'ye döndüler. 1167 yılında Tekrar Mısır'a gittiler. Selahaddin, bu seferde yapılan savaşlarda ve savunma hatlarının oluşturulmasında daha fazla öne çıktı. Savaş sanatındaki dehasını ve maharetlerini ortaya koydu. Şirkuh ve yeğeni Selahaddin, Mısır'da

Fatımîlerin veziri Şaver 18 Ocak 1169 yılında öldürüldü. Şaver'in öldürülmesi üzerine Fatımî halifesi el-Âdîd, Şirkuh'u vezirliğe atadı. Ancak Şirkuh da üç ay sonra vefat edince Halife bu kez Selahaddin'i vezirliğe atayarak ona "el-Meliku'n-Nasır" unvanını verdi. Selahaddin, bu göreve getirildiğinde henüz 32 yaşındaydı.

çok büyük kahramanlıklar gösterdiler. Düzeni sarsmaya başlayan Fatımî güçlerini tekrar kontrol altına aldıktan sonra Suriye'ye geri döndüler. Ancak ertesi yıl I. Amaury, Mısır'ı işgal etmeye yönelince Selahaddin, amcasıyla 3. defa Mısır'a gitmek zorunda kaldı. 2 Ocak 1169 yılında yapılan meydan savaşında Haçlıları mağlub ederek Mısır'ı terk etmelerini sağladılar. Bu arada Şirkuh ve Selahaddin'e kin besleyen ve sürekli onların aleyhine çabalayan Fatımîlerin veziri Şaver 18 Ocak 1169 yılında öldürüldü.⁶ Şaver'in öldürülmesi üzerine Fatımî halifesi el-Âdîd, Şirkuh'u vezirliğe atadı. Ancak Şirkuh da üç ay sonra vefat edince Halife bu kez Selahaddin'i vezirliğe atayarak ona "el-Meliku'n-Nasır" unvanını verdi.⁷ Selahaddin, bu göreve getirildiğinde henüz 32 yaşındaydı.

Selahaddin amcasının bir yardımcısı değil, bir vezir olarak kahramanlıklar sergileyeceği, serüveninin ilk adımını atmış oldu. Ancak yüklendiği görev gerçekten zordu. Bir yandan içerdeki muhalefeti bastırması, öbür yandan bitmek tükenmek bilmeyen Haçlı saldırılarını karşılaması gerekiyordu. Ayrıca onun hukukî konumu da oldukça karmaşıktı. Bir yandan Mısır'daki Şîî-Fatımî halifeliğinin veziriydi. Öbür yandan ise Musul Atabeyliğinin emiri olarak görev yapacaktı. Babasının idarî görevleri döneminde ve amcası Şirkuh'un yardımcılığını yaptığı dönemlerde edindiği birikimle Selahaddin, bu görevleri başarı ile ifa edecekti. Sabırla gereken tedbirleri alması gerekiyordu. Bu karmaşık durumun üstesinden gelebilmek için alması gereken önlemleri yürürlüğe koydu. İçeride sert ve kalıcı tedbirler aldı. Dışarıya karşı durumun hassasiyetine uygun politikalar geliştirdi. Devlet kadrolarına işi bilen kabiliyetli memurlar atadı. Fatımî sarayıyla, kumandanlarla, komşu ülkelerle iyi ilişkiler kurdu. İçerde çıkan isyanları bastırdı ve iç asayişini sağlayarak ipleri tümüyle eline aldı. Halkın gönlünü kazanacak icraatlara önem veren Selahaddin, her geçen gün halk nezdindeki itibarını artırıyor. Şekli olarak Fatımî veziri görünen Selahaddin, giderek bağımsızlığını ilan etmeye doğru emin adımlarla yürüyordu.

İdarî yönden konumunu güçlendirdikçe Fatımîlerin etkinliğini azaltma yönünde adımlar attı. İlk iş olarak azınlığın mezhebi olmasına karşın resmî mezhep haline getirilen Şîî mezhebini yasaklayarak yerine Sünnî anlayışı hakim kılmak için tedbirler aldı. Şîî kadıların azlederek yerine Şafîî kadılar tayin etti. Hapishane olarak kullanılan bazı yerleri medreseye çevirerek burada Sünnî akideye göre eğitim verilmesini sağladı. Başta Şafîî mezhebi olmak üzere diğer Sünnî mezhep-

lere ait medreselerin kurulmasına destek verdi.⁸

Selahaddin, içerde yürüttüğü bu ıslahat faaliyetlerinin yanı sıra Haçlılara karşı mücadelesini de sürdürüyordu. 1170 yılında Haçlıların elindeki Askalan ve Remle'ye saldırdı, Gazze şehrine baskın düzenledi. Frank krallıyla giriştiği meydan savaşını kazanarak Mısır'a döndü. Bu arada Haçlıların Kızıldeniz'e açılan tek kapıları olan Liman şehri Eyle'yi ele geçirmek için hesaplar yaptı. İhtiyacı olan gemiler için parçalar yaptırıp develere yükleyerek Eyle'ye doğru yola çıktı. Bu parçaları birleştirerek denize indirdi. Denizden ve karadan kuşatılan Eyle 1170 yılının Aralık ayında teslim oldu.⁹

Bu gelişmeler, Kudüs Haçlı Krallığının ve Bizans İmparatorunun tepkisini çekti ve kendisine karşı bir haçlı ittifakı oluşmaya başladı. Selahaddin bu ittifakı göğüsleyebilmek için Musul Atabeyi Nureddin Zengi'den destek istedi. Savunma hattını Dimyat'ta kurarak tedbirler aldı. Ancak aynı yıl meydana gelen depremde büyük tahribatlar oluşunca iki taraf da savaşmaktan vazgeçti ve Haçlı ittifakı böylece dağılmış oldu. Selahaddin, yaşanan bu gelişmeyi lehine çevirmek amacıyla ertesi yıl Haçlıları zayıflatmak için yeniden Filistin yöresine saldırdı. Amacı, Mısır ve Suriye'yi tek bir yönetim altında toplamaktı.

Selahaddin'in gerek içeride ve gerekse Haçlılara karşı yürüttüğü bu mücadele onun gücünü her geçen gün artırıyor, Fatımî halife el-Adıd'ın gücünü ise yok denecek hale getiriyordu. Selahaddin, Sünnî akideye mensup tu ve Şîî halifeyle zaten anlaşamıyordu. Ancak yine de Mısır'da bir karışıklığa meydan vermemek için onun varlığına fiilen son vermiyordu. Ayrıca Selahaddin'in elde ettiği bu başarılar onunla bağlı bulunduğu Musul Atabeyi Nureddin'in arasını her geçen gün

açıyordu. Selahaddin, Nureddin'in her an için Mısır'a yürümesinden endişeleniyordu ve ona karşı teyakkuz halinde bulunuyordu. Bu yüzden Mısır'daki Şîî hilafetin devamında Nureddin'e karşı güç dengesini korumakta bir yarar görüyordu. Musul Atabeyi Nureddin'in yaptığı baskılara başta direnen fakat sonunda uymak zorunda kalan Selahaddin, nihayet 1172 yılında Halifenin hastalanması üzerine Şîîler adına okunan hutbeyi keserek Bağdat'taki Sünnî halife adına okutmaya başladı¹⁰ Selahaddin'in bu tavrı, Sünnî İslam dünyasında büyük bir sevinçle karşılandı ve çeşitli yerlerde kutlamalar yapıldı.

Kısa bir süre sonra Halifenin ölmesi üzerine "Mısır Meliki" unvanını aldı. Selahaddin, böylece ileride Eyyubî Devleti olarak anılacak olan devletin ilk kurucusu olarak tarihe geçecektir. Henüz siyasî açıdan Musul'daki

Musul Atabeyi Nureddin'in yaptığı baskılara başta direnen fakat sonunda uymak zorunda kalan Selahaddin, nihayet 1172 yılında Halifenin hastalanması üzerine Şîîler adına okunan hutbeyi keserek Bağdat'taki Sünnî halife adına okutmaya başladı

Selçuklu Atabeyliğine bağlı olan Selahaddin, bir yandan da Bağdat'taki Halife'den bağımsızlık belgesi almayı amaçlıyordu. Nureddinle araları bu yüzden iyice açılan Selahaddin, Hıristiyanlarla bu dönemde iyi geçinme siyaseti yürüterek Nureddin'e karşı teyakkuz halini sürdürdü.

Nureddin ile birlikte Haçlı hakimiyetindeki topraklara düzenlemeyi kararlaştırdıkları sefer için Selahaddin Mısır'dan, Nureddin ise Dimeşk'ten yola çıktılar. Kerek'te buluşarak Haçlılara birlikte saldıracaklardı. Ancak Selahaddin, Nureddin'in bir araya gel-

meleri halinde kendisini azledeceğini anladığından Kerek'e varmadan geri döndü. Babasının hastalandığını ileri sürerek gönderdiği bir elçi aracılığıyla Nureddin'den özür diledi. Buna fena halde bozulan Nureddin, taktik icabı elçiye bunu hissettirmedi ve Mısır'ın korunmasının önemli olduğunu söyleyerek işi geçiştirdi. Ancak Selahaddin, Mısır'a varıncaya kadar babası Necmeddin gerçekten de attan düşerek hastalanmış ve hayatını kaybetmiştir.¹¹

Mısırdaki bu iktidar değişikliği, Haçlıları tekrar harekete geçirmiştir. 1173 yılında Sicilyalı Normanlar, kuvvetli bir donanmayla İskenderiye'ye akın ettiler. Selahaddin üç gün

Fiilen bölgenin hakimi olması ve Haçlıları zaman zaman hezimete uğratması üzerine Bağdat halifesi tarafından Sultan olarak ilan edildi. 1169'da Fatımî veziri, 1171'de Mısır emiri, 1175'de de Sultan unvanı alan Selahaddin, 1176 yılında Mısır'daki Şîî Fatımileri tümüyle ortadan kaldırdı.

süren bir savunmayla Normanları ağır bir hezimete uğratarak mallarına el koydu.¹²

Nureddin'in her an için Mısır'a gelerek kendisini azletme tehlikesi üzerine arayışa giren Selahaddin, kardeşi Turanşah'ı Yemen taraflarına göndererek buralarda fetihlerde bulunmayı ve ihtiyaç duyduklarında buraya intikal etmeyi tasarladı. Turanşah, Yemen bölgesini kısa sürede fethederek buraları Nureddin'e değil ağabeyi Selahaddin'e bağlayarak Yemen Eyyubi Melikliği olarak ilan etti.¹³

1174 yılında Nureddin Zengi'nin ölmesi üzerine çocuk yaştaki oğlu Melik Salih İsmail tahta geçti. Selahaddin, bunu fırsat bilerek Suriye üzerine düzenlediği sözde ziyaret amaçlı seferle bir dizi kuşatma ve fetihlerde bulundu.¹⁴ 1175 yılında Suriye Atabeylerinin or-

tak ordusunu Hama'da yenilgiye uğrattı ve Melik Salih isminin hutbelerde okunmasını yasakladı. Böylece egemenlik sınırlarını Mısır, Trablusgarb, Tunus, Nubya, Yemen, Filistin ve Suriye'nin bir bölümü olarak genişletti. Fiilen bölgenin hakimi olması ve Haçlıları zaman zaman hezimete uğratması üzerine Bağdat halifesi tarafından Sultan olarak ilan edildi. 1169'da Fatımî veziri, 1171'de Mısır emiri, 1175'de de Sultan unvanı alan Selahaddin, 1176 yılında Mısır'daki Şîî Fatımileri tümüyle ortadan kaldırdı.¹⁵

Artık tümüyle bağımsız hale gelen Selahaddin, Fatımîlerin hüküm sürdüğü bölgelerde güçlü bir yönetim inşa etti. Devlet teşkilatını yeniden yapılandırdı, ülkenin imarı için gerekli çalışmalara başladı ve eğitime ağırlık verdi. Sünnî akideyle çelişen fikirlerin ortadan kaldırılması için tedbirler aldı ve Sünnîliği hakim unsur haline getirdi. Aynı yıl yeniden Suriye seferine çıktı ve bu bölgedeki melikleri hakimiyeti altına aldı. 1177 yılında Gazze'yi geri aldı, ancak Eyyubî askerlerinin ganimet peşine düşmeleri ve bunu fırsat gören Kudüs Kralının ani saldırısı üzerine çok zor duruma düştü ve Mısır'a geri çekilmek zorunda kaldı.¹⁶ Müslümanların bu savaştaki durumları tıpkı Uhud Savaşındaki hezimete benzemektedir. Haçlıların kendilerine mukavemet edemediklerini gören Eyyubî askerleri tedbiri elden bırakarak ganimet derdine düşmüşlerdir. Ancak bu kendilerine çok pahalıya mal olmuştur. Sağa sola dağılanların pek çoğu Haçlı saldırılarına uğramış ve öldürülmüştür. Selahaddin'in bazı yakın adamları dahi bu esnada Haçlılara esir düşmüştür. Canını zor kurtararak Mısır'a varan Selahaddin, Dimeşk'teki kardeşine yazdığı mektupta bu durumun vehametini açıkça beyan etmiştir: And olsun ki defalarca ölümle burun buruna geldik, ancak Allah bizi olmasını istediği bir iş için kurtardı.¹⁷

Aynı yıl Ekim ayında Remle'de Haçlılarla yaptığı ikinci bir savaşta bu defa onları kesin bir hezime uğrattı. Fakat Kudüs'ü Haçlılardan almaya muvaffak olamadı. 1178-1179 yıllarında Haçlılara karşı yürüttüğü mücadeleyi, şiddetini artırarak sürdürdü. Haçlılara büyük zararlar vererek anlaşmalara razı etti. Bu arada Suriye üzerinde de tam hakimiyet kurmak için sefere çıktı, 1183 yılı yaz aylarında Haleb'i zaptetti. el-Cezire'yi (Mezopotamya) aldı. Bunun üzerine telaşa kapılan Haçlılar tekrar anlaşma önerdiler. Trablus Kontu III. Raymond'un isteğiyle 4 yıllık anlaşma yapıldı. Fakat Haçlılar, yine her defasında yaptıkları gibi anlaşmayı ihlal eden tavırlar sergilediler. Kerek Kalesi yakınından geçen bir ticaret kervanına saldırarak mallarını gasp ettiler. Selahaddin, bunun tazmin edilmesini istedi, ancak Haçlılar buna yanaşmadılar. Selahaddin bunun üzerine 1180 yılı Şubat ayında bölgeye bir sefer düzenleyerek ticarî kervan tecavüzünü Haçlılara fazlasıyla ödetmiştir.¹⁸

Ortadoğu'da bir çıban halini alan Haçlılar uzun yıllardır Müslümanlara çeşitli eziyetlerde bulunuyorlardı. Selahaddin, Haçlıların tümüyle bu bölgeden çıkarılıp atılması için uzun zamandır planlar yapıyordu. 1180 yılından itibaren bu planını uygulamak için çeşitli adımlar attı. 1182 yılında Suriye'ye bir sefer düzenledi ve güzergahı üzerindeki Kerek ve Şevbek şehirlerine saldırılar düzenleyerek çeşitli ganimetler elde etti. Dimeşk'te kısa bir süre kaldıktan sonra Ürdün topraklarına geçti ve buradaki Haçlı kuvvetlerine ağır zayıflar verdirdi. Daha sonra Beyrut üzerine yürüyerek bir süre muhasara etti. Ayrıca Fırat'ı geçerek el-Cezire'yi (Mezopotamya) zaptetti. Aynı yıl içerisinde daha pek çok yere akınlar düzenleyerek hakimiyetini güçlendirdi. Suriye'de uzun bir süre kalan Selahaddin, cihad ruhuyla zaman zaman Haçlılar

üzerine seferler düzenleyerek onlara ağır darbeler indirmiştir. Bu dönem içerisinde Urfa, Diyarbakir gibi merkezler başta olmak üzere Güney Anadolu'ya da bazı seferler düzenlemiş; buradaki emirlikler üzerinde hakimiyet kurmaya çalışmıştır.

Ordusuna cihadı anlatarak teşvik etti. Sabaha kadar tekbir sesleriyle motivasyonlarını üst düzeye çıkardı. Nihayet tarihe "Hittin Savaşı" olarak geçen bu ikinci meydan savaşında Haçlılar büyük bir bozguna uğratıldılar.

1187 yılında bütün Müslüman ülkelere mektup yazarak onları Haçlılara karşı cihada teşvik etti. Mısır'da büyük bir ordu hazırlattı, Suriye'den asker topladı ve 11 Nisan günü Dimeşk'ten yola çıktı. Önce Kerek üzerine yürüdü ve şehri muhasara etti. Burada Mısır ordusu da kendisine katıldı. Kerek, Şevbek ve diğer bölgelere seriyeler düzenlendi ve Haçlıları yıldırım için bu şehirler yağmalandı. İşin ciddiyetini fark eden Haçlılar da büyük bir ordu toplayarak Taberiye Gölü kıyısındaki Saffuriye'ye geldiler. Çok çetin, İbnü'l-Esir'in tabiriyle siyah saçlara ak düşürecek bir savaş yaşandı.¹⁹ Haçlılar büyük kayıplar verdiler. Ancak bir süre sonra tekrar toparlanıp kendilerine katılan takviye birlikleri birlikte toparlanarak Selahaddin'i Taberiye'den çıkarmak istediler. Selahaddin, onları meydan savaşına çekmek için Hittin'de mevzilendi. Ordusuna cihadı anlatarak teşvik etti. Sabaha kadar tekbir sesleriyle motivasyonlarını üst düzeye çıkardı. Nihayet tarihe "Hittin Savaşı"²⁰ olarak geçen bu ikinci meydan savaşında Haçlılar büyük bir bozguna uğratıldılar. Haçlı kralını ve ileri gelen komutanlarını esir alan Selahaddin, uzun yıllardır Müslümanlara yaptıklarının karşılığını ağır bir şekilde ödetti. Hittin Savaşı,

Müslüman-Haçlı mücadelesinde önemli bir dönüm noktası sayılır. Müslümanlar bu savaşla önemli bir stratejik üstünlük sağlamışlardır. Haçlılar, Suriye sahillerine geldikleri 1098 yılından bu yana böyle bir hezimete maruz kalmamışlardı. Bu savaş, Müslümanların moralini düzeltmiş, Haçlılara karşı onlara güven duygusu kazandırmış ve uzun yıllardır Haçlı istilasını altında bulunan Kudüs'ün kurtarılmasına giden sürecin tetikçisi olmuştur. Selahaddin, burada elde ettiği başarılarla adeta efsanevi bir lidere dönüşmüş ve varlığı her yerde hissedilir hale gelmiştir. Onun bu savaşta ki yetenek ve cesareti tarihin şeref sayfalarına adeta altın harflerle nakşedilmiştir. Hittin'in ardından Akka, Nasıra, Nablus, Hayfa, Cenin ve Arsuf gibi önemli merkezler alınmış, daha sonra ise Beyrut, Cübeyl, Sayda gibi merkezler birer birer Haçlılardan temizlenmiştir. Artık Müslümanların önündeki yegane hedef Kudüs'ün kurtarılmasıydı.

Kudüs, 2 Ekim 1187 yılında Cuma günü teslim alındı. Şehrin surlarına İslam sancakları dikildi. Kudüs'ün fethi İslam dünyasında büyük bir sevinçle karşılandı. Çeşitli yerlerde kutlama merasimleri düzenlendi. Selahaddin bu fethin ardından tüm Müslümanların gönlünde taht kurdu.

Hittin savaşından sonra Haçlıların büyük patrikleri ve savaştan kaçabilen ünlü şövalyeleri Kudüs'te toplanmıştı. Çevre yerlerdeki haçlı halkı da buraya toplanmış ve böylece şehirde muazzam bir kalabalık oluşmuştu. Hepsisi de Kudüs'ün Müslümanların eline geçmesinden endişe ediyorlardı ve bunu engellemek için gerekirse canlarını feda etmeye hazırdı. Selahaddin'in nihai hedefinin Kudüs'ün fethi olduğunu biliyorlardı. Her türlü önlemi aldılar, şehrin surları takviye edildi,

tepelere mancınıklar dikildi. Nitekim Selahaddin de 20 Eylül 1187 tarihinde ordusuyla Kudüs önlerine gelip konakladı. Kudüs gerçekten de sağlam ve müstahkem bir haldeydi. Surlar muazzam bir mancınık savunmasıyla güçlendirilmişti. Tek yol, şehri mancınıklarla döverek bir yerlerden gedik açmaktı. Mancınıklar kuruldu ve surlar taşlanmaya başladı. Haçlılar bunun bir ölüm kalım mücadelesi ve dinî bir görev olduğunu düşünüyorlardı. Bu yüzden güçlü bir mukavemet gösterdiler. Ancak Selahaddin ve ordusu da Kudüs'ü fethetmenin dinî bir vecibe olduğunu biliyordu. Üstelik kendileri hak din olan İslam'a mensup idiler. Kudüs'te Peygamberlerinin miraca çıktığı Kubbetu's-Sahra vardı, Cenab-ı Allah'ın iltifatına nail olmuş, ilk dönemde Hz. Peygamber'e ve Müslümanlara kıblegâh olmuş Mescid-i Aksa vardı. Hz. Ömer onu fethetmişti ve yakın zamana kadar Müslümanların hakimiyetinde idi. Ancak o şimdi esaret altındaydı ve kendisini bu esaretten kurtaracak yeni bir Ömer bekliyordu. Dolayısıyla mutlaka bir yolu bulunmalıydı ve Kudüs Haçlılardan kurtarılmalıydı. Bir ay süren yorucu ve sabırlı bir mücadelenin sonunda Haçlılar Müslümanların bu işten vazgeçmeyeceklerini anlayıp şehri teslim etmeye razı oldular. Şehrin talan edilmeden teslim edilmesi, Mescid-i Aksa başta olmak üzere kutsal mekanların tahrip edilmemesi için Selahaddin, Franklara eman verilmesine ve erkeklerin on dinar, kadınların beş dinar, çocukların ise ikişer dinar fidye karşılığında serbest bırakılmalarına, fidye ödemeyenlerin ise esir düşmelerine karar verdi. Kudüs, 2 Ekim 1187 yılında Cuma günü teslim alındı.²¹ Şehrin surlarına İslam sancakları dikildi. Kudüs'ün fethi İslam dünyasında büyük bir sevinçle karşılandı. Çeşitli yerlerde kutlama merasimleri düzenlendi. Selahaddin bu fethin ardından tüm Müslümanla-

rın gönlünde taht kurdu ve onun bu tahtı ebediyete kadar sürecektir.

Selahaddin'in, Kudüs'ün fethinde takındığı tavır, dost ve düşman herkes tarafından takdir edilmiştir. Haçlıların yaptığı bütün o zulümlere karşılık intikam duygusuyla hareket etmemiş ve yapılan sözleşmeye sadık kalarak ne kadar dürüst ve adil bir insan olduğunu gözler önüne sermiştir. Vaktiyle Haçlılar bu bölgeleri işgal ettiklerinde camiye sığındıkları halde Müslümanları korkunç katliamlara tabi tutmuş, kendilerine her türlü zulmü reva görmüşlerdir. Selahaddin ise kimsenin kanını akıtmadığı gibi esirleri serbest bırakmak için adeta bahaneler aramıştır. Frankların büyük patriği, yanındaki, mabedlere ve kendine ait mallarla Kudüs'ten çıkacağı zaman yanındakiler Selahaddin'e bu mallara el koymasını önermişlerdir. Ancak Selahaddin, "Ben ahdi bozup ona hainlik etmem" diyerek buna karşı çıkmış ve Patriğin güvenli bir şekilde Sûr şehrine gitmesi için yanına muhafızlar tayin etmiştir.²² Müsteşrik tarihçi Philip K. Hitti, Akka Kalesi Haçlılar tarafından kuşatıldıktan sonra yapılan anlaşmadan bahsederken, Haçlıların sergilemiş olduğu ihanetlerden ve Selahaddin'in bu örnek tavrından şöyle bahsetmektedir:

"Kararlaştırılan teslim şartları iki yüz bin altın para ve mukaddes Haç'ın tekrar yerine takılmasından ibaretti. Ay sonu gelip de bu para ödenmeyince, Rişar 2700 esir Müslüman askerinin boynunun vurulması emrini verdi ki onun bu hareketi, Selahaddin Eyyubî'nin, vaktiyle Kudüs'ü Haçlılardan alıp fethettiği sırada ele geçirdiği Hıristiyan harp esirlerine karşı gösterdiği iyi muamele ile pek açık bir zıtlık içindeydi. Selahaddin de o sıralarda bunların serbest bırakılmaları için bir kurtuluş fidyesi tespit etmişti ve hatta buntardan birkaç bini de fakir oldukları için,

fidye temin edip kendilerini kurtaramamışlardı. Selahaddin ise kardeşinin de talep ve ricası üzerine bu gibi Haçlı esirlerinden bin kadarını kayıtsız şartsız azad etmişti. Kudüs Patriği'nin gelip rica etmesi üzerine, bunlardan diğer bir kısmı da aynı şekilde azad edilip serbest bırakılmışlardı. Bu durum üzeri-

Selahaddin'in, Kudüs'ün fethinde takındığı tavır, dost ve düşman herkes tarafından takdir edilmiştir. Haçlıların yaptığı bütün o zulümlere karşılık intikam duygusuyla hareket etmemiş ve yapılan sözleşmeye sadık kalarak ne kadar dürüst ve adil bir insan olduğunu gözler önüne sermiştir.

ne kardeşinin ve patriğin sadaka olarak üzerlerine düşen vazifeyi yerine getirmiş olduklarını düşünen Selahaddin, kendi adına ve sadaka olarak aynı harp esirlerinden geriye kalan sonuncu grubu da hiçbir fidye almaksızın azad etmişti."²³

Fetihten sonra Kudüs'ün yeniden imar edilmesine önem veren Selahaddin, ilk iş olarak Mescid-i Aksa ve Kubbetu's-Sahra başta olmak üzere mübarek yerlerin imar edilmesi için talimat verdi. 9 Ekim 1187 tarihinde Müslümanlarla birlikte Mescid-i Aksa'da Cuma namazı kıldı. Daha sonra Mescid-i Aksa'da görev yapmak üzere görevliler atadı. Mescid-i Aksa'ya bir minber yapılması için talimat verdi. Nüreddin Zengi'nin Mescid-i Aksa'ya konulmak üzere bir minber yaptırdığını duyunca onun getirilip buraya konulmasını emretti. Bunun üzerine minber Halep'ten Kudüs'e getirildi ve Mescidi Aksa'ya konuldu. Selahaddin döneminde şehirde pek çok sosyal tesis yapıldı ve şehir adeta yeniden inşa edildi.²⁴

Kudüs'ün fethi İslam dünyasında büyük bir sevinçle karşılandı ancak Hıristiyan Batı dünyasında ise büyük bir şok yaşanmasına sebep

oldu. Papa III. Clemens'in ısrarlı girişimleri sonucu o dönemde birbirine düşman olan Fransa ile İngiltere bile barışarak III. Haçlı Seferi (1189-1192) için hazırlıklara başladılar. Bu ittifaka Almanya, Sicilya ve birçok feodal prenslik de katıldı. Avrupa'dan hareket eden Haçlı orduları değişik yollardan Orta Doğu'ya ve Mısır'a yöneldiler. Fransa ve İn-

Dindar, ahlaklı ve dürüst kişiliğiyle İslam tarihinin mümtaz bir şahsiyeti olarak tebarüz eden Selahaddin'in 25 senelik vezirlik ve sultanlık hayatında sergilediği bu örnek şahsiyeti, Müslümanların takdirini kazandığı gibi yıllarca mücadele ettiği Hıristiyanlar tarafından da saygıyla karşılanmıştır.

giltere krallarının komutasındaki Haçlı orduları ilk iş olarak Akka kalesini muhasara ettiler. Eyyubî orduları karada Haçlılara zaman zaman zayıflar verdilerse de Haçlılar sürekli aldıkları yeni desteklerle güçlerini takviye ederek uzun süre dayanabildiler. Akka kalesi için görüşmeler devam ederken Rişar komutasındaki Haçlılar yukarıda da değindiğimiz gibi büyük bir vahşet örneği sergileyerek üç bin Müslüman'ı katletmiştir.²⁵ III. Haçlı Seferi çok büyük mücadelelere sahne oldu. Selahaddin, siyasî ve askerî dehasıyla Haçlılara hiçbir şans tanımadı. Askerî dehası ve cesaretiyle "Aslan Yürekli" olarak ün salan Rişar, sonunda Eyyubîlere esir düştü. Selahaddin yine insanlık dersi vererek Rişar'ı serbest bıraktı ve Hıristiyanlara kutsal mekanlarını ziyaret etme izni verdi. Nihayet dört yıl sonra Haçlılar hiçbir başarı elde edemedi bölgeyi terk etmek zorunda kaldılar. Selahaddin, böylece Filistin'deki hakimiyetini iyice pekiştirerek Suriye'ye döndü. Uzun zamandır at sırtından inmeyen Selahaddin, 4 Kasım 1192'de Dimeşk'e döndükten kısa bir süre sonra hastalanıp 4 Mart 1193 tarihinde 57 ya-

şında son derece mütevazı ve sade bir biçimde yaşadığı hayata veda etmiştir. Mısır ve Kudüs'ü hazineleriyle birlikte fetheden, ancak lüzumsuz hiçbir harcamada bulunmayan Selahaddin'in, vefat ettiğinde cebinden bir altın ile birkaç gümüş çıkmış²⁶ ancak ülkesinin sınırları Trablusgarb'tan Hemedan ve Ahlat'a, Yemen'den Malatya'ya kadar uzanmaktaydı.²⁷

Selahaddin'in ölümü tüm İslam dünyasını büyük bir üzüntüye boğmuştur. Cenazesine binlerce kişi katılmış ve naşı Şam'da bulunan ünlü Emevî Camisinin kenarındaki Medresetu'l-Aziziye'de defnedilmiştir.²⁸ Kabri günümüzde ziyarete açık bulunmaktadır.

Dindar, ahlaklı ve dürüst kişiliğiyle İslam tarihinin mümtaz bir şahsiyeti olarak tebarüz eden Selahaddin'in 25 senelik vezirlik ve sultanlık hayatında sergilediği bu örnek şahsiyeti, Müslümanların takdirini kazandığı gibi yıllarca mücadele ettiği Hıristiyanlar tarafından da saygıyla karşılanmıştır. Başarılı bir komutan olmasının yanında sergilediği hoşgörülü tavır tüm dünyanın takdirini kazanmış ve eşsiz bir siyasetçi olarak ün kazanmasını da sağlamıştır.²⁹ Ordusunda görev alan askerlerin ihtiyaçlarıyla yakından ilgilenmesi, aralarında adaletle hükmetmesi, hiçbir ayırım gözetmemesi, askerlerinin ona bağlanmasını sağlıyordu. Mısır'ı azimle savunması, etnik kimliğini öne çıkarmadan ümmeti bir araya getirmek, birlik beraberliği sağlamak için mücadele vermesi, Fatimîlere bağlı ve Şia mezhebine mensup olan halkın Şiî-Sünnî ayırımını asgarîye indirmiş ve iki Müslüman grup arasındaki düşmanlığın yavaş yavaş silinmesine ön ayak olmuştur. Onun bu adilane tavrının neticesinde her iki taraf Dimyat ve Gazze savaşında aynı saf-ta Haçlı-Bizanslılara karşı birlikte omuz omuza savaşmıştır. Onun döneminde her dinin mensubu hakettiği ilgiyi görmüş liyakatı-

na göre takdir edilmiştir. Ünlü Yahudî Filozof İbn Meymun'un onun sarayında tabiplik yaptığı bilinmektedir.

Selahaddin, ilme ve ilim adamlarına büyük bir değer vermiş, alimleri himaye etmiştir. Yüksek insanî meziyetlere sahip, iyi huylu, cömert, adil, kültürlü ve müsamahakar bir hükümdardı. Ülkesine her taraftan ilim sahipleri gelir, verdikleri derslerle insanlara hizmet ederlerdi. Onun zamanında Şam medreselerinde ders veren altı yüzden fazla fakih bulunduğu ifade edilmektedir. Tabipler, edebiyatçılar, şairler, matematikçiler, kimyagerler, mimarlar ve diğer ilim sahipleri memleketin gelişmesi için çalışıyorlardı.³⁰

Selahaddin, başarılı bir komutan olmasının yanı sıra aynı zamanda mahir bir siyasetçi, mütevezâ bir önder ve halkın dertleriyle dertlenen bir lider idi. Komutan ve memurlarıyla bir arkadaş gibi konuşur, herkesin fikrini söylemesine imkan tanırdı. Kendisiyle birlikte olma imkanı bulan çağdaşı İmadüddin el-Katib, onun bu yönünü şu cümlelerle tavsif etmiştir: "Sultan ile oturan bir kimse, onunla oturduğunun farkına varmaz, bir arkadaşıyla oturuyor zannederdi. Anlayışlı, dinine bağlı, temiz, hataları affeder, kusurları görmezlikten gelir ve kızmazdı. Asık suratlı durmaz, daima tebessüm eder vaziyette olurdu. Bir şey isteyen, boş çevirdiği görülmezdi. Herkese çok nazik davranır, kimseye kaba hareketlerde bulunmazdı. Söz verdiği zaman yerine getirirdi."³¹

Çağdaşı Abdülatif el-Bağdadî ise onun bazı meziyetlerini şöyle tavsif etmiştir: "Selahaddin'i Eyyubi'yi heybetli bir kimse olarak gördüm. Sözleri kalplere tesir ediciydi. Yanına ilk girdiğim gece, meclisini alimlerle dolu gördüm. Her biri çeşitli ilimlerden konuşuyordu. Sultan'ın yakınları onu kendilerine örnek alıyorlar, iyilikte yarış ediyorlardı. Müs-

lüman olsun kafir olsun herkes onu çok seviyordu."³² Selahaddin, ilme duyduğu bu merak sayesinde kültürünü geliştirmiş, özellikle dinî konularda kendisini yetiştirmiştir. Bu merakı sayesinde Arapça, Farsça, Kürtçe ve Türkçe dillerini konuşabiliyordu.

İnancın ve bu uğurda cihadın yükselttiği bir lider olan Selahaddin, sahip olduğu evrensel değerleri iyi anlamış, bu değerlerin yüceltilmesi için elinden gelen bütün çabayı sarfetmiş ve böylece görevini yerine getirerek yüce Rabbinin huzuruna varmıştır. Vefat etmeden önce veliahdı olan oğluna yaptığı şu vasiyeti, onun sahip olduğu yüce şahsiyeti ifade etmesi açısından oldukça manidardır:

İnancın ve bu uğurda cihadın yükselttiği bir lider olan Selahaddin, sahip olduğu evrensel değerleri iyi anlamış, bu değerlerin yüceltilmesi için elinden gelen bütün çabayı sarfetmiş ve böylece görevini yerine getirerek yüce Rabbinin huzuruna varmıştır.

"Oğlum, sana her iyiliğin kaynağı olan Allah korkusu ile doğru yoldan ayrılmamayı vasiyet ederim. Allah buyruklarını yerine getirmekte kusur etme ki kurtuluş ondadır. Kanı gözyaşı bil. Kimsenin kanıyla eteklerini kirletme. Çünkü kan hiçbir zaman uyumaz. Halkının güvenliği ve mutluluğu için daima gözün açık bulunsun. Durumlarını araştırmaya çalış ki bütün halk Allah'ın emanetidir. Komutanlarına değer ver. Arkadaşlarına iyi davranmaya çalış, aklından çıkmasın ki benim bu kadar kuvvete ve yüksekliğe erişmem hep davranışlarımdan iyiliğiyedir. Hepimizin bir gün öleceğini düşün de kimse için sürekli kin tutma. Herkesin hakkına riayet et. Çünkü Allah rahman ve rahimdir. Allah'a karşı işlenen hatalar bir tövbe ile bağışlanabilir. Fakat kulların hakları, sahipleri razı edilmedikçe affedilmez."³³

İslam dinini kılıçla özdeşleştirmek isteyen Haçlı zihniyeti ve Papası, sadece Haçlı tarihini tarafsız bir incelemeye tabi tutabilseydi İslam medeniyetinin Haçlı medeniyetinden ne kadar farklı olduğunu kolaylıkla görebilecekti. Bu incelemeyi başarabilen Batı'lı tarihçiler bu gerçeği teslim etmekten kendilerini alıkoyamamışlardır. Latin Haçlılar 1204 yılında Hıristiyan Bizans hakimiyetindeki İstanbul'u işgal ettiklerinde "şehirlerin kraliçesi" olarak kabul edilen o güzel şehri talan ve tahrip ederek halkına akla hayale gelemecek eziyetlerde bulunmuşlardı. Batı'lı tarihçiler "Dünya yaratıldığından beri hiçbir şehirde böyle talan olmamıştır." diyerek bu

İslam dinini kılıçla özdeşleştirmek isteyen Haçlı zihniyeti ve Papası, sadece Haçlı tarihini tarafsız bir incelemeye tabi tutabilseydi İslam medeniyetinin Haçlı medeniyetinden ne kadar farklı olduğunu kolaylıkla görebilecekti.

vahşetin boyutlarını ortaya dökmeye çalışmışlardır. Aslında bu ifadeye şöyle katılmak mümkündür: "Batı'da hiçbir şehirde..." Zira Latin Haçlılar bu talan ve yıkımı uğradıkları pek çok Müslüman şehirde icra etmişlerdir. Daha önce Kudüs'ü işgal ettiklerinde yaptıkları zulüm ve işkence bundan aşağı değildi. Selahaddin'in esir aldıktan sonra serbest bıraktığı Rişar'ın Akka Kalesinde fidye ödeyemediği için öldürdüğü Müslümanların uğradığı akıbet bundan daha az değildir. Çok gerilere gitmeye bile gerek yok. En yetkili ağızdan "Yeni Haçlı Seferi başlamıştır" parolasıyla başlatılan Irak işgalinde şimdiye kadar yaşanan vahşetin benzerinin yaşanmadığı rahatlıkla söylenebilir. Haçlıların işlediği bu cürümler Müslümanların Haçlılara karşı izlediği tutumla genel bir değerlendirmeye tabi tutulduğunda iki zihniyet arasındaki fark

belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bununla Müslümanların hiçbir şekilde düşmana eziyet etmediğini söylemiyoruz. Zaman zaman benzeri hadiseler yaşanmıştır. Ancak genel olarak baktığımızda Müslümanların esirlere yaklaşımı, savunmasız halka, ihtiyarlara, kadınlara ve çocuklara karşı takındığı tavır çok daha olumludur. İşaret ettiğimiz gibi bu durumu Batı'lı tarihçilerden bazıları da itiraf etmiştir. Biraz önce Philip K. Hitti'nin Selahaddin'le Rişar arasında yaptığı mukayeseyi aktarmıştım. Diğer bir Batı'lı tarihçi olan Niketas, İstanbul'un uğradığı bu işgali bizzat yaşamış ve yaşadıklarını tuttuğu günlükle kaydetmiştir. Niketas, Latin Haçlıların yaptıklarını Selahaddin'in tavrıyla şöyle mukayese etmektedir:

...Latinlerin İstanbul'u işgali sırasında işlediği cürümlerden birine ötekenden daha az denilemezdi. Her tarafta en çirkin günahlar işlendi. Kötülük ve günah dolu şeyleri, hepsi işledi. Bu çılgınlar kutsal olan her şeye saldırdılar. Dindar kadınlara, evlilik çağındaki genç kızlara, bakirelere göz dikerek manastırlara girip kendilerini tanrıya adanmış kızlara merhamet etmediler...Şehirde herkes acı içindeydi. Dar sokaklarda acı acı haykırımlar ve ağlamalar vardı, geniş caddelerde ağıtlar duyuluyordu, kiliseden inlemeler, erkeklerin feryatları, kadınların çığlıkları yükseliyordu...

İsmailoğulları (Müslümanlar) böyle davranmamıştı. Çünkü onlar Kudüs'ü fethedince Latinlere merhamet ve iyilikle davranmışlardı. Onlar Latin kadınların peşinde kişnemediler ve İsa'nın mezarını kirlletmediler; adi bir mezarlığa çevirmediler; hayat veren mezarını Cehennem'e giden bir yol yapmadılar. Ne yaşamı ölüme ne de dirilişi felakete döndürdüler...sadece fidye aldılar ama halkın malına sahip çıkmasını engellemediler. İşte İsa'nın düşmanı olan(Müslümanlar)lar

Latinlere böyle davranmışlardı. Kılıç çekmeden, yangın çıkarmadan, aç bırakmadan, dayak atmadan, işkence yapmadan onlara karşı merhametli olmuşlardı. Fakat bu iyi(!) Hıristiyanlar, biz din kardeşlerine karşı biraz önce belirttiğim gibi davrandılar.

İslam Tarihi istisnaları mutlaka olmakla birlikte benzeri şefkat sahneleriyle doludur. Kılıçla özdeşleştirilmek istenen bu dinin Peygamberi başta olmak üzere pek çok mümtaz siması aslında dinlerinin bir emri olan bu müsamahayı hep sergilemişlerdir. Bedir harbi, Mekke'nin fethi bu müsamahanın en somut örnekleridir. O, Yüce Peygamber'in bu olaylarda sergilediği yüce insanî tavırlar, çağının çok çok önünde tavrılardır. Onun yolunun şaşmaz yolcusu olan Selahaddin de onun takındığı bu tavırları sergileyerek tarihteki unutulmazlar listesine girmiştir.■

Nur içinde yat ey yüce insan!

dipnotlar

- ¹ Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, trc. İsmail Yiğit, Kayhan Yay. 2. baskı, İstanbul, 5/132; *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi*, Anadolu Yay. 1984, 9/4866; *Yeni Rehber Ansiklopedisi*, Türkiye Gazetesi Baskısı, İstanbul-1994,17/297...
- ² İbnu'l-Esir, *İslam Tarihi [el-Kamil fi't-Tarih]* trc. Abdülkerim Özaydın, Bahar Yay. İstanbul-trs, 11/277.
- ³ İbnu'l-Esir, a.g.e., 11/277.
- ⁴ İbnu'l-Esir, a.g.e., 11/277.
- ⁵ *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi*, 9/4867.
- ⁶ İbnu'l-Esir, a.g.e., 11/276.
- ⁷ İbnu'l-Esir, a.g.e., 11/278; *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi*, 9/4867; *Yeni Rehber Ansiklopedisi*, 17/298.
- ⁸ İbnu'l-Esir, a.g.e., 11/294.
- ⁹ İbnu'l-Esir, a.g.e., 11/294.
- ¹⁰ İbnu'l-Esir, a.g.e., 11/296-297.
- ¹¹ İbnu'l-Esir, a.g.e., 11/316.
- ¹² *Yeni Rehber Ansiklopedisi*, 17/298.
- ¹³ İbnu'l-Esir, a.g.e., 11/318; *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi*, 9/ 4867.
- ¹⁴ Şeşen, Ramazan, *Eyyubîler, İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Vakfı Yayınları. 12. cild. İstanbul, 1995. s. 21

- ¹⁵ Şeşen, *Eyyubîler*, D.İ.A. 12/21; *Yeni Rehber Ansiklopedisi*, 17/298.
- ¹⁶ İbnu'l-Esir, a.g.e., 11/354; *Yeni Rehber Ansiklopedisi*, 17/299.
- ¹⁷ İbnu'l-Esir, a.g.e., 11/355.
- ¹⁸ *Yeni Rehber Ansiklopedisi*, 17/299.
- ¹⁹ İbnu'l-Esir, a.g.e., 11/419.
- ²⁰ bkz. İbnu'l-Esir, a.g.e., 11/ 422 vd.
- ²¹ Bkz. İbnu'l-Esir, a.g.e., 11/431.
- ²² İbnu'l-Esir, a.g.e., 11/435.
- ²³ Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 3/1046.
- ²⁴ İbnu'l-Esir, a.g.e., 11/435.
- ²⁵ *Yeni Rehber Ansiklopedisi*, 17/300.
- ²⁶ *Yeni Rehber Ansiklopedisi*, 17/301.
- ²⁷ Şeşen, *Eyyubîler*, D.İ.A. 12/21.
- ²⁸ *Yeni Rehber Ansiklopedisi*, 17/300.
- ²⁹ *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi*, 9/4868.
- ³⁰ *Yeni Rehber Ansiklopedisi*, 17/300.
- ³¹ *Yeni Rehber Ansiklopedisi*, 17/300.
- ³² *Yeni Rehber Ansiklopedisi*, 17/300.
- ³³ Celal Yıldırım, *İslam-Türk Tarihinin Altın Sahifeleri*, II. Baskı, s. 558.
- ³⁴ Bkz. Niketas Khoniates, trc. Işın Demirkent, İstanbul 2004 s. 147-152 arası.